У вітрі шпиталь св. Людвика виростав розпливчатою, сіравою хмарою, і нічні лямпки, позасвічувані на поверхах, мерехтіли спокійно та таємничо, сині, мов зорі. Була прикра осінь. Я прийшов дещо зарано і чекав до десятої в якійсь маленькій каварні. Приятель перебирав службу аж о 10-й. А ця історія взагалі мене непокоїла, я ні на мить не переставав думати про неї.

Приятель мій — в’юнкий і жартовливий швайцарець, що працював тут як практикант, так і не розповів мені до ладу всього. За останній час ми давно вже не стрівались. Я просиджував за актами Конвенту, а він складав якісь останні іспити, старався, щоб його перенесли до відділу прокажених, якими чомусь особливо цікавився. Аж учора, пізно ввечір, я, вертаючись із бібліотеки, зустрів його на сходах мого готелю. "Я саме хотів тебе бачити". Ми ввійшли до моєї діри і там він оповів мені справу, за якою прийшов.

Річ була в тому, що в його залі лежав від кількох днів чоловік, привезений з якогось більшого північного порту. Чоловік цей був безнадійно хворий, умирав. Швайцарець сказав, що смерть може наступити як не сьогодні, то завтра. Це була якась маловідома тропікальна недуга, від якої людина згоряла швидко, мов у вогні. Чоловік цей набавився її в кольоніях, де працював інжиніром. Але це не було суттєве. Коли мій приятель оглядав його, він, додумуючись, що це студент, запитав, чи не знає між товаришами якогось українця. Ясно, що приятелеві впав на думку передовсім я, і він сказав моє прізвище. "Чи ж можливо? — скрикнув недужий. — Я ношу це саме прізвище!" І справді, мій швайцарець глянув на табличку, що висіла над ліжком, як звичайно, прочитав моє прізвище, в тій самій транскрипції, з тим самим здвоєнням шелестівок. Але наскільки мені дописувала память і знання моєї, зрештою, не дуже численної рідні, розкиданої по різних закутинах Европи та Азії, я не міг собі пригадати родича з таким ім’ям, ані він, як розповідав приятель, не знав нікого із своєї родини з моїм іменем; до того говорив, що взагалі, не має ніде ні близьких, ні дальших по крові.

Тим не менше, надзвичайно зацікавився мною і просив приятеля якомога скоріше привести мене до лічниці.

З уваги на те, що на другий день не було офіційних побачень, а стан мого іменника таки справді був загрозливий, приятель вирішив провести мене в залю ввечір під час свого дижуру, запевнившись мовчанням молоденьких доглядачок, з якими, як кожний молодий лікар, перебував у дружніх взаєминах та невинній солідарности супроти патрона. Інша річ, що мій швайцарець, людина безмежньо лагідна і напричуд філянтропійна, користувався у всіх особливою симпатією та довір’ям. Так що, якби навіть і нас зловили на переступленню правил, то він не мусив би суворо за це відпокутувати. На нього не можна було гніватися. Це взагалі був, мабуть, могіканин із племені тих добрих і тихих людей, що люблять робити людям послугу та приємність. Його гуманність не знала меж і часом просто дратувала. Побачивши, наприклад, на вулиці, десь у передмісті, людей, що мотлошилися, зараз біг їх розбороняти, переконував їх і не відходив доти, доки не розібрав усієї справи і не погодив ворогів, коли, ясна річ, не обірвав самий за втикування носа в чужі справи. Вичитавши в вечірній газеті якесь тенденційне справоздання репортера про практики якоїсь держави в якійсь кольонії, він ричав на все горло, він хотів перекидати світ, писав протести і збирав підписи всіх знайомих, доки його хтось не послав до чорта. Він не їв мяса, ані яєць, і милосердився над бездомними котами, так якби це були його найближчі родичі. Вся наша доба, ввесь світ наш із гарматами, газами, ґанґстерами, диктаторами, напоював його неймовірним жахом, але він свято вірив, що все це зміниться та епоха вандалізму безповоротно мине. В кожному випадку це був дуже услужливий і чесний хлопець.

Кілька хвилин перед 10-ю, стоячи під мокрим наметом якогось бару, на мокрім і холоднім вітрі, я побачив, як від собору щось котилось тротуаром, дрібне та швидке, мов дзиґа. Це був мій добрий приятель, що утулився у свій тоненький плащик, сліпав на світ крізь заімлені окуляри, обвантажений неймовірною текою, де ви могли найти все, часом зовсім несподіване в теці молодого лікаря. Разом із пінцетами ви

побачили б там ґуму до катапульти для якогось хлопця-шибайголови із сусіднього подвір’я, медичний журнал, том Томи Аквінського для принагідного друга приватного теольоґа (причому мойому швайцарцеві було байдуже, на що служитиме цей дарунок: на оборону віри чи на вишукування слабих місць у ній), люльку для знайомого столяра, рисувальний зшиток для якоїсь панянки, в яку батьки вмовили талант до малярства. Все це ви могли найти в його торбі. Цей тип був абсолютно анахронізмом.

Ми перебігли маленьке подвір’я. Приятель мій мав щось сказати старому сторожеві при брамі. Потім ми шугнули під аркади коридорів і почали блукати в тому шпитальному лябіринті, де міг визнаватись тільки той, хто часто тут бував. По дорозі приятель мій показав на браму, за якою жили прокажені. Його найгарячіша мрія була дістатись туди. Мені ж стало моторошно: ця брама з невеликою статуєю Матері Божої Страдниці мала щось у собі таємниче та лиховісне. Мені видалось, що навіть на мене повіяло якимсь сопушним, смертоносним повітрям. Швайцарець весело зареготався, але його сміх зробив на мене враження сміху шибеника, бо ж і він нічим, крім обережности, не був би забезпечений, доглядаючи таких хворих, що до них Наполєон дотикався в Яффі рукою. Але на це міг дозволити собі тільки Наполєон.

Нарешті в цих будинках, поставлених господарською рукою інжинірів великого короля, ми дібрались до залі означеної "Схід С-5" — місця служби мого приятеля. Треба було стишити розмову.

Признаюсь, що я зближався до ліжка мого іменника, несподіваного родича чи земляка з деяким схвилюванням. Уже сама ця атмосфера шпиталю, того його відділу, звідки недужі мало мали надії вийти на світ Божий здоровими, понура праосіння пора, понуре нутро старовинної майже трьохсотлітньої лічниці, ті стіни її, що крили, мабуть, не одну таємницю вмираючих тут поколінь, цей морок залі, змішаний із тяжким, своєрідним повітрям, осяяний ледве-ледве синіми лямпочками — все це заздалегідь настроювало якось прикро, неспокійно. Мій приятель виринув біля мене в мороці вже зодягнений у білий халат, і його окуляри

таємниче мерехтіли в теміні. Він вів мене і ввесь час шепотів, представляючи мені своїх хворих, що майоріли під стінами якісь білі, непорушні, застиглі.

Дехто, спершись на лікоть, тривожними очима нас відводив — я уявляв собі нудьгу безсонних ночей тих людей, що спрокволу стлівали. Доглядачки де-не-де схилялись над ліжками, мов привиди; якісь цвинтарні лярви, докучливі й химерні. Я довідався, що праворуч лежав якийсь капітан сенегальських стрільців, здоровенна людина, звалена вкушенням якоїсь дивної комахи, біля нього горів у нескінченній, невилічній фебрі[165] якийсь урядовець із Конґо, десь далі лежав ловець перел із Антилів, одержимий якоюсь назверх непомітною недугою, яку тільки по довгих роках відкрили: він потахав, заїджений на смерть маляйськими мікроскопійними хробачками, що вгризлись під шкіру і снували там своє смертельне павутиння, розкладаючи клітини. Були там поштовці з далеких станиць у Кохінхіні, з багонної области моїз, були осадчі з Камеруну, жандарми з Ґваяни — всі, хто впав під недобрим подихом ворожого клімату, у війні зо звірями, гадами та комашнею, які всі разом, немов змовившись, хижо відстоювали своє володіння від білого зайди.

Справді, тут можна було бачити відворотню сторону величі французької колоніяльної імперії — все страждання тих, які безіменно та самітньо гинули на своїх становищах на те, щоб триколірний прапор повівав над оселями африканських нетрів, над кордонами Індокитаю, над смажними пісками Сахари. Може, це був тільки один маленький клаптик тієї геройської епопеї поселенців, що три століття боролися за красу та добробут Франції. І може, не багатьом, хто подивляв на кольоніяльній виставі туземні скарби, хто оглядав у фойє Великої Опери перли на шиях паризьких красунь, хто захоплений стояв у залях Трокадеро (коли ця дещо дивовижна та примхувата пам’ятка розцвіту імперії не була ще зруйнована), пощастило бачити цю залю, тиху та лиховісну трупарню муралів[166] кольоніяльної величі. А втім, може, й не слід того бачити взагалі.

Швайцарець підвів мене до останнього ліжка в тій величезній залі. Я звик уже до теміні та міг розрізняти речі. Людина лежала обернена обличчям до стіни, прикрита білим покривалом і поривчасто віддихала. Цей віддих якось непомірно збільшувався на стіні, куди падала тінь. На столику синє світло грало в високім прозорім дзбані з водою і цокотів годинник. Було якось вбого та суворо в тому куті.

— Інжиніре, я вам привів добродія Ч..., — промовив приятель, схилившись над хворим. Він миттю обернувся до нас лицем — він не спав.

— А, це гарно, це гарно з вашого боку, докторе.

Я сів біля нього на крісло, подавши руку. Мій іменник довго тримав її у своїй, його долоня була гаряча, немов вийнята з жару. Він пильно дивився на мене.

І я не забуду ніколи цієї хвилини. Це була жахлива мить. Інжинір Ч... був страшенно подібний до мене. Мені не раз оповідали про це дивне враження: десь у трамваї чи в підземельній залізниці ви стрічаєте не раз людину — вашого двійника, ви дивитесь на нього, не можете відірвати очей, він дивиться на вас, думаючи в ту мить про те саме, ви жадібно дивитесь один на одного, вивчаєте — це ж, може, єдиний раз у житті вам вдається побачити себе. Гра природи, схожість типу, тотожність раси, що це? А може, якесь дивне, містичне споріднення у минулому, в якійсь страшній тайні, що її ви обидва не знаєте і не будете ніколи знати. Загадка. І завжди — як мені оповідали — вас умить опановує якась нудьга, якась незрозуміла ненависть, ви навіть не хотіли би познайомитись із своїм двійником, ви жалуєте, що його стрінули, і сердито обертаєтесь до нього плечима. Та свідомість, що десь у світі є людина (а може, є їх і більше) подібна до вас крихта в крихту, зовсім чужа вам, зовсім з іншого середовища, з іншими думками, з інших життєвих доріг (може, далеко щасливіша та вартніша в житті, ніж ви), та свідомість викликує лиш пересердя. Бо досі ви думали, що ви тільки один такий неповторний, єдиний. Це є маленьке ущерблення гордости,

притаманної кожній людині, це, безумовно, великий погром особистости.

Переді мною лежав — я. Правда, може трохи худіший, більш лисий, не зовсім такий, як я. Чим більше я придивлявся, тим більше находив різниць — безумовно, вони були у всьому: у погляді, в усміху, в очах, у голосі, у рухах, повної тотожности між нами не було, але кожний, навіть найбільший скептик, сказав би, що подібність кольосальна. І хоч по кількох хвилинах я також заспокоївся і міг несхвильовано дивитись на нього, але те перше враження було заморозливе, вкрай неприємне. Чому мені нічого не сказав швайцарець? Правда, він був кепський фізіономіст, короткозорий, вічно заклопотаний і зосереджений зовсім на інших справах; цей факт схожости, без сумніву важний для цілої тієї історії, міг бути для нього непомітний.

Ми почали говорити по-французьки з огляду на швайцарця і ввесь час не переставали вже говорити цією мовою.

Людина, що лежала, як я сказав, була подібна до мене — себто мала той пересічний український тип худих довгоголових, чорнявих із невеличкою закраскою монгольських особливостей — майже непомітно виставні вилиці та трохи скісні очі. На запалих щоках і на чолі у нього виступали раз у раз червонясті плями, моторошний симптом саме тієї недуги з-під тропіків, очі його іскрились, немов наладовані[167] фосфором — нездорові, тяжкі очі.

Він, видно, також схвилювався цією зустріччю, втомився — тепер лежав горілиць, червоні плями заблимали сильніше. Швайцарець нахилився і зашепотів мені на вухо: "Довго не сиди, з ним зле, дуже зле". Потім він постояв ще трохи біля нас, але через те, що його наша розмова не дуже займала, відійшов зовсім.

А інжинір Ч… відпочив і повернув до мене своє гостре обличчя. В синьому сяйві, що бігло за глибинами його підборіддя, кістками щелеп, по яструбинім носі, це обличчя було мерлецьке.

— Ви українець?

— Так, мабуть, як і ви.

Він стурбовано помовчав.

— Я от не знаю, чи смію себе назвати українцем. І так, і ні — от який я українець! Це все дуже дивне. Але перше скажіть ви мені про себе, все скажіть…

Я здвигнув раменами. Що, властиво, "все"? Але я таки коротко розповів йому свій життєпис. З Чернігівщини, моєї батьківщини та дідизни, мій батько ґуберніяльний урядовець, повіз мене до Одеси, де в той надійний для України рік, 1918-й, мав відкритись морський кадетський корпус. Я мав бути моряком. Але події всі ці пляни перекинули шкереберть, і небавом батько мусив виїхати з українською місією за кордон. Тоді востаннє я бачив Україну. Після катастрофи настали еміґраційні роки, батько небавом умер, я опинявся з матір’ю по черзі в різних європейських столицях, мати старалася мені дати по змозі все, що належалось би мені за нормальних часів — у Швайцарії я скінчив ліцей, у Ґреноблі технічний інститут, опинився згодом у Парижі, знайшов посаду, стратив її і зайнявся знов студіями, на цей раз історією, що мене, зрештою, віддавна цікавила, навіть більше, ніж техніка. Мати моя живе в Білгороді, в Югославії, де має ще з перших років еміґрації посаду в великому магазині і тримається там завдяки давнім зв’язкам і до цієї пори. От і вся моя нескладна історія.

— Так значить, ви походите з тієї родини Ч…, з мазепинського почоту? — спитав він, пильно вислухавши мене.

— Навіть у найпрямішій лінії, коли хочете. Ви знаєте, що наші ліберальні батьки підо впливом течій свого часу не прив’язували до цього ніякої ваги. Мене ж, особливо в останні роки, ця справа зацікавила, і я взявся трохи до старих актів. Можу з гордістю сказати, що наші предки належали до найпередовіших людей своєї доби, були чесними патріотами, і без сумніву реставрована держава колись відновить їх память. Той час, коли я займався студіями над минулим нашого роду, дав мені багато задоволення.

— Ви щасливий, — промовив він з гіркавим посміхом, — я ніколи не мав змоги зайнятись цими речами, хоч дуже того прагнув. Я був завжди здалека від великих європейських міст з їх архівами та бібліотеками, де можна надибати книжки про Україну та українців. Оця справа роду мене останні часи попросту доводила до маніяцтва, до божевілля. Коли я вам все оповім, ви зрозумієте. Але це не була якась idèe fixe, якась влізлива примха — це був якийсь дивний голос. Ви розумієте? Я прокидався серед ночі, я холонув — той голос лунав у моїй свідомости, мов сурма, це був голос, що від нього волосся ставало дубом. Я метався, трясся, я ходив як п’яний, я дерся об стіну пазурами і вибігав у пущу, немов сновида. Цього не можна оповісти, це щось глибоке, підсвідоме, я навіть не міг би з’ясувати суті того стану…

— Може, звичайна ностальґія, — перебив я, — це трапляється…

— Ні, зовсім ні, ностальґія — це щось більше вп’ймальне, це туга за чимось матеріяльним, означеним — за так називаним "димом батьківщини", рідними місцями, домом, де минуло ваше дитинство, звідки ви винесли перші враження з довколишнього світу. У мене не було ніколи ностальґії, ніколи…

— Але ж ви також мали родинний дім, рідні місця — ті всі означені поняття, що згодом перетворюються в це імлисте почуття?

— Бачите, тут справа така (він підвівся на ліктю і дихнув на мене жаром свого схвилювання, що все наростало): моя батьківщина — це Вологодська губернія у північній Росії. Там я родився, зріс, там залишилось усе те, що може викликати ностальґію. Але все це мені таке байдуже, як байдужими є багато місць, де я перебував за свого життя. Нічого, абсолютно нічого, може, тільки якісь скравки блідих спогадів, все зникло…

— Чи не хочете тим сказати, що та батьківщина в Вологодській губернії була вам цілковито чужа?

— Саме це. Тільки не тут вага справи. Те почуття, про яке я вам говорив, не було ностальґією. Раніше вияснімо одну річ: коли наші дані зійдуться, може, ближче підійдемо до цілої проблєми.

— Я вас слухаю.

Він закурив цигарку, пристрасно засмоктав її і сповився запашним димом. Я звернув йому увагу — чи не шкодить він собі куренням. Він посміхнувся.

— Друже, я находжусь у такому стані, що мені вже нічого не може пошкодити. Ви не знаєте діяння таун-тсе, дагомейської язви, що зжирає людину роками і не полишає ніякої надії на виздоровлення… З т а у н-т с е я доживаю мої останні дні.

— А що ж таке т а у н-т с е?

— Це затроєна міріядами бацилів стояча вода в деяких околицях Дагоме. Я напився її, заки мене встиг попередити мій провідник табору. Це було шість років тому, і від тієї хвилини всі чорні дивились на мене, як на засудженого на смерть. Шість років таун-тсе згризало мені легені, шлунок, нирки. Тут, у Сен-Люї мені пробували застосувати якийсь

серум[168], надіючись на додатній вислід[169]. Але європейська наука ще не вміє боротись із таун-тсе. Та це не належить до речі.

Інжинір знову замовк і лежав з відкритими олив’яними очима горілиць. У темряві тліла іскорка цигарки в його худих, довгих пальцях.

— Так от, — оживився він за хвилину, — Ч… були, як відомо, найближчими співробітниками гетьмана Мазепи. Що сталось із ними після полтавської баталії?

Він потрапив саме на мою слабість, і я живо йому відповів:

— Маю досить докладні дані про це. Перший і найстарший представник роду виїхав з родиною — дружиною та двома дочками на еміґрацію, де й умер. Дочки вийшли заміж за якихсь німецьких шляхтичів, і з ними зовсім згубилась ця гілка. Брат нашого предка-мазепинця залишився на Україні, і хоч участи в політичному житті не брав, усе ж був трохи потурбований і переслідуваний московитянами, після чого проживав до кінця життя в батьківському хуторі. З тієї лінії походжу саме я. Перед революцією це було досить знане в Чернігівщині і поширене прізвище тихих хуторян-українофілів, закоханих у козацьку старовину, добрих господарів, мисливих і пасічників, далеких від яких-небудь претензій на провідні ролі. Мушу сказати, що навіть батько мій, досить високий урядовець відновленої держави, скептично ставився до справи української самостійности, та його концепції не пішли далі якоїсь імлистої федерації з Росією.

— І це все, що ви знаєте про цей рід? — промовив інжинір.

— Ні, це не все, бо ж ми маємо ще третього брата Ч…, арештованого московитянами напередодні розриву гетьмана з Петром. Акти про ці справи говорять досить неясно: хоч третій брат був утаємничений у змову, однак незрозуміло, чому він так зволікав із виїздом до Мазепи, хоч уже міг бути певний арешту. Це або була якась фатальна помилка,

або зрада. В усякому випадку в цілій кампанії він не брав участи, бо його вивезли у Московщину, де сидів, правдоподібно в кріпости, а потім засланий на Сибір. На цьому слід його губиться.

— Далі, ради Бога, говоріть далі, — майже вигукнув Ч..., — невже вам нічого більше не вдалося найти в актах?..

Я здригнувся. На мене дивилась людина одержима, якийсь нічвида. Вона тряслась і палала. Очі засвічувались тим загадковим, гострим відблиском, що притаманний поглядові людей у гарячковому стані. Він схопив мою руку, стиснув її обома своїми худими, він важко дихав. Було прикро дивитись на цю людину. І знов, як у першій хвилині, я побачив перед собою с е б е. Була в цій хвилині та схожість ясна, як день. Була брутальна, глумлива. І нараз мене немов осяяло.

— Стійте, — скрикнув і я собі, — слід третього Ч... не пропав. 1728 року, коли короновано Петра II, чимало української старшини, засланої в Сибір, амнестували; одні дістали дозвіл повернутись на Україну, а другим за тяжчі провини цього дозволу відмовили назавжди і наказали поселитись у північних губерніях Московщини — Костромській, Вятській, Архангельській...

— І Вологодській, — захрипів інжинір, — так чи ні...

Я обтер піт із чола. Я самий схвилювався.

— Не знаю, пане інжиніре... в актах сказано після тих ґуберній: "и прочих"... в актах також не названо багатьох імен, нема згадки про наше прізвище.

— Прокляття, — застогнав інжинір, — чом же не назвали?.. тоді це все лиш гіпотези...

— Ви не пам’ятаєте ніяких розмов удома, на отсі теми, не пригадуєте яких-небудь паперів? — спитав у свою чергу я, збагнувши більш-менш, про що йому йде.

— Ніколи цим я перше не цікавився. З дому виїхав змалку, до Петербургу, де вчився, готувався до політехнічного інституту, захоплювався марксизмом, мені ніколи не прийшло б до голови питатись про ці речі. І аж по літах знечев’я, я відчув… відчув потребу знати те щось, чого і нині не можу гаразд схопити… я вам говорив про той голос, той дивний, тривожний відгомін, що стрясав мною інколи, доводив до божевілля. Я можу вам означити тільки дуже недокладно це дивне почуття: це голос здалека. Ви спробуйте зрозуміти, вжитись у ті слова, які вкінці нічого не говорять.

Я перебив йому, сказавши, що, можливо, тут має місце вже нез’ясований як слід, замовчуваний наукою випадок мандрівки душ: окультист сказав би, що це заговорив той, чия душа, може, по трикратному перевтіленні знайшлася тепер у ньому. Але він це заперечив.

— Такі випадки безумовно можуть траплятися. Я чув про них. Ви нараз відчуваєте, що живете під владою фатальної істоти, яка втілила у нас свої бажання, звички, свою життєву долю. Ви обурюєтесь проти цього, бо ж чому ви маєте жити й думати так, як думав або жив якийсь асирійський раб чи кондотієр[170] з п’ятнадцятого сторіччя? Чому ви маєте наслідувати його пристрасті та нахили, відпокутувати його колишні злочини та гріхи? Первень ворохобні[171] тут суттєвий. Ні, я цього не відчував у собі. Я чув оцей голос іздалека, не як щось накинене, чуже мені, я не ворохобився проти нього, не заперечував його, бо, ви розумієте, я відчув, що без нього не можу жити, що я с а м и й с у г о л о с н и й йому, що він мені близький, рідний.

Я поволі починав розуміти, що хоче сказати ця людина. Вона створила собі якусь несамовиту, вперту концепцію для виправдання якогось важливого, тяжкого перелому, що трапився колись із нею.

— Отже — найти себе в минулому…

— Це найти свою рівновагу, своє призначення, своє місце в космосі, — додав він швидко. — Всі нещастя людства походять з того, що люди не так часто находять свій зв’язок із минулим. Звідси вічний бунт людей, вічна блуканина в хащах і темряві. Звідси всі звихнені існування. Бо зважте, що для історії всесвіту, для історії духа наш фізичний вік є лиш миттю. Історія духа думає ерами, яких зміст виповнюють життя духових одиниць і збірнот, ерами, що на наше обчислення часу виповнюються кількома сторіччями.

— Ви дійшли справді до цікавих гіпотез, — докинув я.

— Можливо, — байдуже відповів він і вмить спалахнув, — ви уявіть собі, яким безмежно іншим був би наш світ, якби кожна людина найшла свій зв’язок із минулим! Скільки відпало б малих, дрібних справ, яким величавим і багатим було б життя! На жаль, це ще перевищає спроможність людини. Одні мають щастя вродитись із цим почуттям минулого, але це винятки, це ґенії, другі — і тих більшість — ніколи його не збагнуть…

__ А чому саме?..

— Тому, що цього, повторюю, не може схопити людина занадто пригноблена своєю фізичною оболоною, зв’язаною оттим короткотривалим вирізком вічности, яким є наше життя. Бувають випадки, що вона прозріє і почує той г о л о с і з д а л е к а, але це ще страшніше, бо тоді людина ще більше відчуває свою неміч — вона вже х о ч е, але не м о ж е, вона б’ється між знайденою правдою, об’явленою дивно їй і своєю матеріяльною кволістю, вона горить і згоряє, навіть не освітливши ночі, вона стає зайва, смішна в цьому житті, а водночас вона не може перейти меж в і ч н о с т и…

— Чи трапилося таке теж із вами?..

Він не міг говорити без перерви. Недуга змушувала його час до часу спинятися, брати віддих і відпочивати. Але і в цих хвилинах, коли на його жовтому обличчі малиновіли ті страшні плями, зір не переставав огніти. Можливо, він перший раз оповідав другій людині те, що стільки літ таїв у собі.

— Але що ви, власне, розумієте під тим словом "іздалека"? — спитав я.

— Коли людина віднаходить себе у м и н у л о м у.

Його очі зайнялись знов таємничим сяйвом. Я все ж ще не цілком розумів його, вірніше, не міг зловити провідної нитки його думок.

— Себто вертаємось знов до справи мандрівки душ. Ви хочете тим сказати, що відчули своє сучасне існування як втілення с у г о л о с н о г о вам життя якогось колишнього єства.

— Ні, не так. Я відчув своє сучасне існування зв’язане з минулим, я почав жити в минулому.

Я посміхнувся.

— Вибачте мені, але це скоріше виглядає на якийсь калємбур, софізм.

— Чому? Запам’ятайте, що ми всі живемо більше в м и н у л о м у, ніж у сучасному. Ніякого поступу нема. Людина залишається завжди незмінна. Раз фізіольогічно вона не змінюється, то чому має змінятись психічно? І ось тому нічого на світі нема нового — все є повторення того, що колись уже говорили та робили. Те, що ми стрінулись з вами, — також нічого нового, ми повторяємо ті самі слова і ті самі рухи, що їх проробив хтось перед нами.

— Але хто? — спитав я все з недовірливою посмішкою.

— Ось тут суть справи. На мою гадку, кожна людина живе вічно, себто від хвилини народження аж до безконечности, вірніше до зужиття, до розпилення своєї індивідуальности, яку знов-таки не творить тіло, тільки дух. В буденному житті, звичайно, ви впродовж часу приймаєте різні тілесні інкарнації, але по суті ви живете ввесь час, живе вічно той дух, що народився колись неповторний, неподібний до інших, самобутній.

Він кволо кивнув головою і замовк. Був уже занадто ослаблений. Я подав йому води, він жадібно її випив, подякував поглядом і впав знов на подушку. Мій приятель дав мені мовчки знак відійти. Але я ще мусив залишитись, я мусив знати до кінця історію цієї людини. Я нетерпляче махнув рукою швайцарцеві і чекав, коли недужий поверне до сил, щоб говорити далі. Плями на його лиці виступали, мов вогненні язики, наливались, лиховісно багряніли. Виснажене вкрай тіло вже, здавалось, мертвіло. Здавалось на мить — він завмер у якомусь вирішальному напруженні, остовпів, западаючи в якийсь незбагненний стан, в якесь забуття.

Він відкрив очі.

— Так, ви мусите знати всю історію до кінця. Ви мусите її знати хоч би тому, що ви — перший українець, якого бачу нарешті за ввесь той час страждань.

— Чи не йде тут саме про пробудження голосом із далека вашої української свідомости? — несміло спитав я.

— Ви вгадали. Саме про те. Коли воно наступило, то я відчув його тільки як містичний голос. Інакшого вияснення не було й не могло бути. Зважте: я народився в московській родині, що з Україною не мала й не могла мати нічого спільного, хіба ім’я, зовсім випадкове. Де, скажіть, на

півночі Росії, могло бути у пересічній московській сім’ї перед війною якесь поняття про Україну, коли в самій Україні на той час так мало було свідомих українців? Я так і жив, як кожна людина мого часу: скінчив у Вологді ґімназію, поїхав до Петербургу, вчився в політехнічному інституті, належав до соціял-демократичних гуртків, але цікавився революцією більше теоретично. Про Україну, ясна річ, ніколи, запевняю вас, і не думав. Звичайно, якесь загальне мрячне поняття в мене було, винесене з офіційного навчання, можливо, що я навіть міг бути на якомусь українському концерті, на театральній виставі, але це не вийшло абсолютно поза кілька загальних інформацій. Коли настала війна, я пішов на війну як кожний пересічний росіянин із того особливого імперського патріотизму, що багатьом у той час наказував забути про партійні програми та придбані з книжок погляди. Настала революція, і я знов опинився між тими росіянами, що сприйняли її в аспекті свободолюбних традицій дев’ятнадцятого століття: кінець самодержав’я, народовластя в дусі європейського республіканізму, визволення людини і тощо. Це, так сказати, офіційно. Внутрішньо я, як і багато інших, був просто втомлений війною, марив про спокійне, культурне життя, марив про поворот до Петербургу, і революція, здавалось, була заповіддю цього нового життя. Та, як відомо, події уложились інакше. Настала кривава громадянська війна, коли я опинився в таборі білих тому, що ані виховання, ані вдача, ані мій кабінетний соціялізм не спокушав мене висловитись за червоними. Два роки я воював у білих арміях на півночі та в Сибіру, остаточно не знаючи, за кого і за що. Конкретно бились ми, російські інтеліґенти і шляхта, з російськими мужиками, так нам не хотілось мінятись із ними ролями перших у державі. І от тоді, в тій північній армії, спомаганій під кінець анґлійцями, в архангельських борах скоїлось зо мною те, що я називаю віднайденням себе в минулому. Це тяжко розповісти в усіх деталях і у всій правді: такі речі взагалі невисловні. Ми, пам’ятаю, невеликим відділом вибивали червоних із якогось села. Я біг із рушницею в руках якось спереду, за мною бігли, щось вигукуючи, товариші. Це був ясний, наскільки може бути ясний на півночі, осінній ранок. Червоні відступали, ховаючись за високі деревляні хати, відстрілювались. І ось у цю мить, у хвилину тиші між двома пострілами

зі мною щось скоїлось. Так якби мене освітила блискавиця — мені замайоріли спереду вояки у дивних шапках із трьома рогами, з дивними рушницями, із штиками, яких я ніколи не бачив, на грудях з поперечними ременями від ладівниць[172] вилискували бляхи… десь гупали гармати… десь ґальопом проїжджала кавалерія… піхота йшла крізь дим у глухий рокіт барабанів, справа здіймався якийсь хуртовинний гул… з диму виринули знамена та барвисті хоругвки… і в димі я побачив те знайоме з підручників історії, те страшне обличчя… ви знаєте з Пушкіна "л и к е г о у ж а с е н"… Я не потрібую називати його імені… я впав на землю і закрив голову руками, неначе б хоронив її від кінських копит…

Він замовк і розкурив цигарку. Мені видалось, що маячить.

— Звичайно, це була якась галюцинація…

— Можливо, називайте її, як хочете. Але я це бачив своїми очима, так як тепер бачу вас. Я опинився потім в анґлійському шпитальному кораблі по дорозі до Гамерфесту. Товариші не дали мені загинути там, у борах. Оповідали мені, що я півтора місяця находився у предивному стані — спав і, коли прокидався, не володів собою, безупину щось верз якоюсь зіпсутою російською мовою, маячив, мене мали за божевільного. Тепер, на цьому кораблі для мене стало все ясно. Я відчув в одну хвилину, що я — українець, що я мушу бути на Україні, мушу битись за українську справу. Нічого іншого я не хотів знати. Але зрозумійте, що з Гамерфесту, де я жадав, щоб мене висадили, дістатись на Україну не було так легко. Взагалі це було неможливо. Я дібрався до Стокгольму, звідти до Гельсінкі, але це вже була остання фаза війни. Все було в руках червоних. Юденіч відбитий від Петербургу, большевики під Варшавою. Мене згодом інтернували лотиші, потім я опинився в Прусії також у якихсь таборах, працював, щоб якось жити в якомусь маєтку і під кінець 21-го року опинився в Гамбурзі. І зважте, страшна фатальність: я рвався як тільки міг на Україну, шукав українців усюди, а ніколи не міг сповнити своїх бажань. На Україну їхати не було ніякої можливости, в моїх розшуках за українцями я ніколи не мав щастя,

натрапляв по таборах і по портах на всі національності, крім української. В Гамбурзі мені суджено було другий раз пережити те м и н у л е…

Я перебив йому. Швейцарець давав нетерплячі знаки і показував на годинник. Дійсно, треба було кінчати побачення, доходила північ.

— Я кінчатиму, — кивнув він головою, — завтра ж вам приходити нема чого, бо завтра буде зі мною зовсім зле. Скажу коротко: в Гамбурзі найшли на мене тяжкі дні, я блукав містом без крихти хліба, без нічлігу, обдертий, як останній портовий щур. І от, однієї ночі, як пам’ятаю, була місячна ясна ніч, у дільниці старого порту мені довелось бути свідком дивної події. Ви не повірите: переді мною люди в одягах вісімнадцятого століття спинили кариту, точнісенько таку, як бачите на старовинних штихах[173] і гравюрах, зо шпадами в руках вивели з неї якусь людину, посадили її силоміць у другу кариту і вивезли над море. Я бачив і чув їх розмову, вони говорили по-російськи, згадували Мазепу, добродій боронився як тільки міг, кликав помочі, але нічого не міг зробити. Я поривався йому помогти, але мене вдарили міцно шпадою, і я стратив притомність… Ця ніч була якби продовженням тієї першої візи, так якби друга глава роману, вона в мені ще більше утвердила переконання, що я живу в минулому…

Мені вмить щось майнуло.

— Ви знаєте, що ви бачили, інжиніре? — спитав я.

— Ні, я відчуваю лише…

— Ви бачили дивно реконструйовану сцену арешту Войнаровського, що мав місце в Гамбурзі…

Він посміхнувся і легко кивнув головою. Він знов западав у забуття. Ця розмова виснажила його вкрай. Слова його ставали врівчасті, все менш зв’язкі, голос тихий-тихий.

— Потім мені вдалося… Я виїхав до Франції… В Тулюзі скінчив школу, подався в кольонії… Був в Індокитаю, в Порт-Саїді, в південній Африці, в Дагоме… Там я розбагатів… Там я зустрів таун-тсе… І завжди марив про Україну, шукав, писав, просив найти українців — ні душі не бачив, ніякої звістки… хотів уже їхати — спинила таун-тсе… все пропало… лишилось тільки божевілля… думка докучлива, страшна… я стлів з нею… а я навіть не вмію говорити по-українськи…

Приятель підійшов до мене і сердито взяв мене за руку.

— Слухай, негайно мусиш відійти. Твоя присутність скорочує йому життя.

Я підвівся. Справді, був останній час відходити. Але я не міг себе змусити відірватись од того обличчя, що гостро вирисовувалось у синявім сяйві, від того ледве чутного голосу людини, що вмирала тут самітньо, мов звір на пустелі. Чого він мене кликав? Хотів нарешті розповісти комусь, живому, ближчому, те, що ненастанно тліло в думці, те, що володіло всім його єством, всіми пориваннями й прагненнями. Це була фатальна людина. Мені було його невимовно шкода, та коротка розмова встигла мене прив’язати до нього, до його докучливої думки.

Він узяв мою долоню своєю синявою рукою. Тримав її довго, напричуд міцно.

— Ідіть, уже пора… мені було приємно, що я вас побачив, так дивно збіглись обставини… може, ви мій родич, може, у нас у жилах однакова кров… Коли шукатимете далі в актах, постарайтеся найти, що сталось із третім… нашим одноіменником.

— Неодмінно, — промимрив я.

— Поспішай, — торкнув мене приятель, — і так уже треба робити впорскнення…

А хворий ще не відпускав мене.

— Може, я спав двісті літ — чи правда?.. шкода мені… коли будете на Україні, згадайте мене… я так прагнув її бачити… у сні бачив лише… я нічого не знаю про Україну…

— Я прийду ще, розповім вам, — прошепотів я.

Він сумно хитнув головою і посміхнувся. Після того вже не сказав ні слова. Запав знов у темну, глуху прірву, замкнув тяжкі очі. Груди його важко підіймались, він хрипів. Його рука вже не мала сили тримати моєї, випустила її і безвладно впала на постіль. Ми тихо відійшли.

На другий день приятель сповістив мене, що інжинір Ч… тієї самої ночі над ранком минувся. Останнім словом була назва втраченої і віднайденої дивно батьківщини, та солодка і жорстока назва, що стільки літ ворохобила його душу.

Так умер нащадок мазепинця Ч…, засланого на віки в Вологодську губернію, може, найкращий у світі українець.

1937 р.

165

Від англ. fever — лихоманка.

166

Мураль — мурашка.

167

Наладований — наповнений.

168

Серум — сироватка крові.

169

Додатній вислід — позитивний результат.

170

Кондотієр (кондотьєр) (італ.) — начальник найманого військового загону в містах Італії у XIV–XVI ст.

171

Ворохобня (ворохібня) — бунт, повстання.

172

Ладівниця — патронташ.

173

Штих — різновид гравюри.